

УДК 792.97(477)

Тетяна ЛУГОВА,

 кандидат мистецтвознавства,
 доцент кафедри документознавства
 та інформаційної діяльності
 Одеського національного
 політехнічного університету

ПОЛЕМІКА ЩОДО ЗГАДКИ ЕРАЗМА ІЗОПОЛЬСЬКОГО ПРО ВЕРТЕПНИЙ ТЕАТР В УКРАЇНІ

У статті аналізується історіографія полеміки стосовно публікації польського дослідника-етнографа Еразма Ізопольського про вертепний театр в Україні. На цій основі формулюється гіпотеза про час та соціокультурне середовище виникнення східноукраїнського вертепу.

Ключові слова: український вертеп, генеза вертепного театру, полеміка.

В статье анализируется историография полемике вокруг публикации польского исследователя-этнографа Эразма Изопольского о вертепном театре в Украине. На этой основе формулируется гипотеза о времени и социокультурной среде возникновения восточноукраинского вертепа.

Ключевые слова: украинский вертеп, генезис вертепного театра, полемика.

The article examines the historiography of the controversy regarding the publication of the Polish ethnographer Erazm Izopolski about the Nativity Scene (vertep-theater) in Ukraine. On this basis it formulated the hypothesis of time and socio-cultural environment of emergence of East Ukrainian vertep.

Key words: Ukrainian Nativity Scene, genesis of vertep-theatre, controversy.

Постановка проблеми. Вивчення вертепу на початкових етапах розвитку ускладнюється відсутністю необхідного емпіричного матеріалу. Єдиним свідченням про вертеп цього часу є згадка польського етнографа Е. Ізопольського, який у статті під назвою «Badania podań ludu. Pamiętki Ukrainy» журналу «Atheneum» 1843 р., у третій частині «Dramat wertepowy o śmierci» («Вертепна драма про смерть») повідомив, що бачив два вертепні будиночки: один із них – у Ставищах із написом «Року Христового 1591 збудованої[й], а другий у Дашовщизні з року 1639». Але й ця інформація є матеріально не підтвердженою. Тож, всі наукові концепції про час імовірного виникнення вертепу зводяться до полеміки щодо істинності відомостей Е. Ізопольського. Учені, хто прийняв їх достовірність, датували появу вертепу на території України кінцем XVI ст. Серед них були О.І. Веселовський [6,

336], П.Г. Житецький [19], В.М. Перетц у праці 1895 р. [27], І. Єрьомін [18], а також М.О. Грінченко [12, 87], Г.І. Барішев [4, 80], О.А. Казимиров [20, 12], В.Б. Данченко [16, 67], Й.Ю. Федас [34, 53].

Аналіз досліджень і публікацій. Інформація Е. Ізопольського зазнала суворої критики спочатку з боку польського дослідника Станіслава Естрайхера (у книжці «Szopka Krakowska, spisał, objaśnił i opracował Dr. Jan Krupski», Краків, 1904), та згодом і І.Я. Франка (у праці «До історії українського вертепу XVIII ст.», Львів, 1906 р.). І.Я. Франко докладно розглядає питання походження вертепу та приділяє кілька сторінок славнозвісній критиці Е. Ізопольського [35]. Через два роки, у 1908 р., В.М. Перетц публікує у Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка чергову статтю, присвячену історії вертепної драми [26], в якій, хоча під впливом автори-

тету І.Я. Франка змінює свою думку про час постановня українського вертепу, але першим розпочинає полеміку з І.Я. Франком, яка не стихає досі. У 1911 р. в «Очерках из истории украинской литературы XVII-XVIII в.» М.І. Петров приймає наукову позицію І.Я. Франка щодо Е. Ізопольського [28]. У згаданих Записках публікується й М.С. Возняк, зокрема, у 1912 р. виходить його стаття «Стара українська драма і новіші досліді над нею» [8]. У наступному, 1913 році, в «Известиях Одесского библиографического общества при Новороссийском университете» О. Смирнитський розглядає питання про виродження вертепної драми [32]. У 1918 р. О.Г. Кисіль видає книгу «Український вертеп: Текст, малюнки, ноти», яка згодом зіграє вагому роль у "становленні" вертепу на професійній сцені [21]. У 1929 р. з'явилася друком праця І.Я. Франка «Русько-український театр» [36], яка була написана ще у 1894 р. Цього ж 1929 року Є.М. Марковський публікує фундаментальну працю, яку склали не лише автохтонні тексти найвідоміших вертепів, але й їхній ґрунтовний компаративний аналіз [22]. Ця книга надає вченим неочіненний матеріал для практичного дослідження цього старовинного театру.

У генетичному ключі досліджувалися різні аспекти вертепу, наприклад, його зв'язки з народною творчістю (В. Данченко [16]), польською шопкою (В. Гусев [14], Г. Воробйов [9], П. Морозов [23]), білоруською бетлейкою (Г. Баришев [4], В. Гусев [13], П. Охріменко [24]). Слід зазначити, що дослідження останніх років і далі зберігають започатковану романтиками зорієнтованість, головним чином, на історико-генетичному аспекті. Наприклад, Р. Пилипчук продовжує полеміку щодо будиночків Е. Ізопольського [29], Й. Федас розглядає проблему визначення вертепу як явища [34], а Х. Юрковський досліджує питання генезису вертепу та шопки [40].

Мета статті – аналіз історіографії полеміки стосовно публікації Е. Ізопольського про український вертепний театр та формулювання гіпотези про час та соціокультурний осередок виникнення східноукраїнського вертепного театру.

**Могильовська батлейка
(друга половина XIX ст.)**

Основний матеріал. В дослідженні означеного питання необхідно розглянути критерії описів вертепних поверхів, що є, як видається, найважливішим аспектом аналізу не лише вертепної архітектури, а й сюжетно-образної концепції вертепного твору. Відомі одноповерхові, двоповерхові та триповерхові вертепні скриньки. Але часто двоповерхові описують як триповерхові. Таким, наприклад, є опис трьох поверхів вертепного будиночка, що надав Е. Ізопольський. І.Я. Франко справедливо, але дещо беззастережно, узяв під сумнів не лише опис Е. Ізопольським третього поверху, як складу для ляльок [35, 197], а й текст описаної драми, і перелік сцен, і надписи з датами на будиночках. На думку І.Я. Франка, текст не має ніякої етнографічної цінності, оскільки, як вважав дослідник, Е. Ізопольський не володів українською мовою та, почувши десь зміст вертепної драми і, не маючи змоги записати текст українською, «скомпонував польський текст» [35, 196]. І.Я. Франко доводив, що «сам Ізопольський ніколи не бачив вертепної вистави, або як бачив, то описав її дуже недотепно» [35, 197]. Він указував на відсутність деяких сцен в описаному Е. Ізопольським вертепному репертуарі [35, 197-198], на те що "компанія вояків з довишем" невідома ні в яких, знаних йому, вертепах та польських шопках; вважав наявність середнього поверху у вертепній скриньці, як складу для ляльок, вигадкою Ізопольського, адже ляльки по виставі ховали до мішка [Там само]. Стосовно ж дат учений пише, що «в руських написах на до-

мах та будівлях ніколи не пишеться "Року Христового", а звичайно "Року божого», а "збудовані" в руській мові вже й зовсім неможливе» [35, 199]. І.Я. Франко робить суворий вирок: «Думаю, що сих уваг досить, щоб раз на все вичеркнути фантазії Ізопольського з ряду матеріалів до історії українського вертепу» [35, 201]. Аргументи вченого виявились на стільки переконливими, що під їхнім впливом дослідники змінювали (як, наприклад, В.М. Перетц [26, 5-17]) або формували свої концепції про час народження вертепу. М.С. Возняк [8, с. 148], О.І. Білецький [5, 93-94], В.І. Чичеров [38, 415], М.С. Грицай [11, 16-17], Н.М. Андріанова [1, 5], – усі вони датували появу вертепу другою половиною XVII ст. та, навіть, початком XVIII ст.

Одноповерхова шопка XVIII ст.

Однак були вчені, які полемізували в означеному питанні з І.Я. Франко. Це В. Перетц [26], Є. Марковський [22], В. Гусев [14], О. Казимиров [20]. Вдалою спробою «реабілітації» польського дослідника стала нещодавня стаття Р. Пилипчука «До питання про початок українського вертепу, або ще раз в обороні Еразма Ізопольського». Вчений послідовно спростовує аргументацію І.Я. Франка. Зокрема, він зауважив, що польський переклад Е. Ізопольським вертепного тексту не свідчить про незнання етнографом

української мови, оскільки це не підтверджують ні біографічні факти життя дослідника, ні рівень його подальших праць [29, 280-281]. Крім того, як зазначає Р. Пилипчук, «у той час цей принцип (тобто літературна обробка автентичного тексту - Т.Л.) був поширений і в польській фольклористиці, і в російській: фольклористика як наука проходила період становлення» [29, 275].

Є. Марковський, полемізуючи з І. Франком, порівнював цей будиночок з описами Є.Р. Романова [30] та П.В. Шейна [40]. Він зазначив: «Виходячи з тих даних про устрій старої містеріальної сцени, які ми на сьогоднішній день маємо, цей тип вертепної скриньки ми повинні будемо визнати за старіший супроти загальновідомих двоповерхових вертепів» [22, 4]. На думку вченого, в самому описі Є. Романова вже нібито накреслено шлях такої еволюції. А саме: третій поверх будиночка являє собою рай містеріальної сцени, оформленої іконами Спасителя, Діви Марії, Івана Хрестителя та Хрещення Господня. Тут гралась сцена вигнання Адама та Єви. Другий поверх (середній) – це печера, в якій народився Христос. Та перший (нижній) поверх – палац Ірода, а також «решта місць земної кулі», де діяли побутові герої. Подальший крок вертепної еволюції, на думку Є. Марковського, представлений у другому тексті білоруського збірника Є. Романова. Тут епізод вигнання Адама та Єви з раю представлявся поруч з привітанням пастухів та волхвів, тобто на другому поверсі двоповерхового вертепу [22, 4]. Опис Шейна вчений вважав «повною аналогією до опису Ізопольського» [22, 5].

Втім, будиночок, згадуваний Е. Ізопольським, має не три, а два яруси. Середній поверх являв собою склад маріонеток, тобто не виконував сценічну та явну семантичну функції. Думка, що він колись був сценою, є тільки припущенням. На це вказано М.С. Грицаєм: «Безпідставно <...> точилися суперечки <...> щодо кількості поверхів вертепної скриньки й порівняння їх з триповерховими вертепами, описаними Є.Романовим та Єремичем. Адже фактично вертеп за Е. Ізопольським мав два поверхи для гри, а третій – правив сховищем для

ляльок та різних приладь для вистав. Про це ясно говорить сам Е. Ізопольський <...> А у вертепах, про які говорили Є. Романов і Єремич, гра відбувається на всіх трьох поверхах. Це, виходить, різні за типом вертепи й співставлення їх показує лише недостатнє ознайомлення учених із свідченнями цих трьох фольклористів» [11, 17].

Деякі дослідники намагалися відійти від полеміки щодо статті Е. Ізопольського та обґрунтувати час появи вертепу іншими джерелами. М.П. Драгоманов писав, що приблизно у 1470 р. львівські бернардини вже виставляли у своїм костелі яселки з домішкою живих сцен [17, 205]. Ряд учених (зокрема, П.Й. Морозов, І.Я. Франко, А.Г. Баканурський) помічали, що вже у XV ст. вітчизняні богослови познайомились із західноєвропейськими містеріями, в тому числі й з ляльковою різдвяною драмою, що бачив Авраамій [23, 28; 35,205-206; 3,101-102]. М.С. Грицай, посилаючись на О.І. Левицького, вказував на Актіві книги XVI ст., в яких говориться про лялькові вистави поблизу міста Луцька [11, 17]. На думку М.Г. Давидової, вертепна драма з'явилась під час Люблінської унії 1569 р., тому що вона являє собою своєрідний синтез католицько-православних (уніатських) тенденцій, які й складають усю неповторність вертепної різдвяної п'єси [15]. В.М. Всеволодський-Гернгросс назвав 1586 р., яким датована інструкція Львівської братської школи, де згадувався вертеп [10, 76]. В.М. Перетц указував на 1616 р., яким видана збірка різдвяних віршів Памви Беринди (Львів), де серед інших розміщене гравіроване зображення вертепу [26, 17].

П.П. Пекарський вважав, що вертеп з'явився у XVII ст. Він посилався на текст Маркевича та вказував, що в ньому помітні сліди пізніших вставок (наприклад, солдат у виставі з'явився, на його думку, у XVIII ст.) [25, 384,386,387]. М.С. Грицай писав також, що у розрахункових книгах Львівських церков середини XVII ст. повідомляється про вертеп [11, 17]. Є.М. Марковський покликався на прибутково-видаткові книги Львівського Ставропігійського братства під 1666 р., де містилось свідчення стосовно видатків на збудування вертепу й на декорації до нього [22, 2-5]. М.С. Возняк наводив

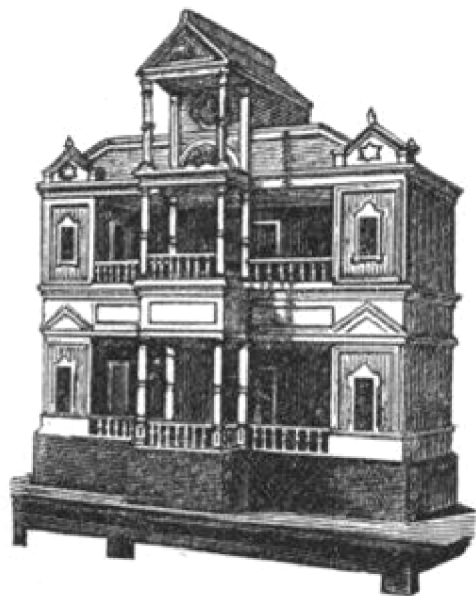
приклад різдвяної орації, що належить другої половині XVII ст. та помічав, що «ходження з зіздою в Західній Україні відоме було вже 1680 р.», – на цій підставі він припускав, що вертеп виник наприкінці XVII ст [7, 142]. Натомість, якщо пригадати слова О.І. Білецького, що вже у посланні афонського ченця І. Вишенського до князя Острозького, де він, надаючи «один з найповніших переліків народних обрядів в Україні для кінця XVI ст.», згадує «Коляди з місць і з сіл» [5, 279], то на рівних підставах можна припустити, що вертеп міг побутувати вже тоді. Отже, як видається, така аргументація не є певною та повною.

Існують, навіть, гіпотези про те, що вертеп був в Україні задовго до XVI ст. Так, Е. Ізопольський переказав зміст двох, так званих, «*rodań ludu*» (народних переказів), один з яких відносить появу вертепу в нас до періоду народження Ісуса Христа, якого в дитинстві бавили вертепними виставами. А в другому розповідається, як у незапам'ятні часи київський князь влаштував вертеп, аби показати своїй іноземній нареченій релігійні події сповідуваної ним віри в Христа, а також звичаї, характери, побут, танці, пісні та жарти українців [41, 67-68].

У відомостях Е. Ізопольського, на наш погляд, варто було б розмежувати кілька аспектів. По-перше, інформація з XIX ст. – це драма вертепу, яку він бачив та описав у своїй статті, – вона належить близько до 1843 року (беремо дату виданих спогадів у «*Ateneum*»). По-друге, інформація про кінець XVI та початок XVII ст. – це спогади про стародавні будиночки, які Е. Ізопольський бачив у Ставищах та Дашовишні. Р. Пилипчук уточнює їхню географію: «<...> крім тих Ставищ, які тепер у називному відмінку – Ставище, районний центр Київської області, на Правобережній Україні є ще п'ять сіл з такою самою назвою – Ставище: Коростишівському і Попільнянському районах Житомирської області, у Млинівському районі Ровенської області, у Камінь-Каширському районі Волинської області і в Дунаєвецькому районі Хмельницької області; крім того, є ще два села на території нинішньої Білорусі <...> в Дашівщині (тобто в селах, прилеглих до містечка Дашів, тепер – містечко в Іллінецькому

районі Вінницької області)» [29, 264]. Й.Ю. Федас та Л.Б. Архімович вважали, що згадуване Е. Ізопольським Ставище належить Київській області [34,108; 2,130].

Про Ставищинський вертеп знаємо дуже мало, але вже з тієї уривчастої інформації, що надав Е. Ізопольський, як справедливо зауважив Р. Пилипчук [29, 265], можемо скласти певне уявлення про сюжет вертепного дійства. Польський дослідник назвав кілька сенок: зустріч Ірода та волхвів, поклоніння волхвів, Багач та Смерть, боротьба ангелів з чортами за душу Багача, а також торгування дяка за поминальне подзвіння, танці та залицання парубка та дівчини, п'яний чоловік та жінка (інсценізація старого анекдоту про Велику Ведмедицю або Віз), та висміювання Жидом спитих селян [41, 65-67]. За описом Е. Ізопольського, назовні третього поверху вертепного будиночка виступала галерея, на якій пильнувала караульна рота солдатів і довбиш (барабанщик) [41, 64-65]. Подібна сценка була й у Новгород-Сіверському вертепі (1874 р. запису), де під час антрактів на балконах з'являлися "лютого виду" воїни Ірода з мечами та пиками [37, 28]. Перед Краківською шопкою (1840 р.), що була схожа на готичний костюл, також влаштувався балкон, де стояв оркестр або свита трьох царів [8, 253].

Сокиринський вертеп XVIII ст.
(рисунок Галагана)

У вертепі, що описав Е. Ізопольський, деякі ляльки діяли за допомогою механізмів: парубок здіймав ногу на голову дівчини. Р.Пилипчук вказує: «Думається, Е. Ізопольський спостерігав саме таку комбінацію вертепного дійства, в якому анімовані ляльки діяли за допомогою механізмів. Цим можна пояснити роти солдатів з довбишем на даху вертепу, як і можливість для ляльки у вигляді парубка підняти ногу на голову дівчини <...> На використання принципів механічного і тіньового театру в описаній Е. Ізопольським виставі вказує й спостереження автора про те, що на першому поверсі вертепу "в панорамі пересуваються тіні різних завойовників"» [29, 278]. У Новгород-Сіверському вертепі також був персонаж, що мав механічний устрій - п'яничка Хома. У примітці до тексту вказувалось: «У Хоми в роті була перинка, що проходила через усю його фігуру під сцену і непомітно з'єднувалась з ротом машиніста-фокусника. Коли до Хоми підносили горілку, то він випивав усю чарку, а якщо, потіхи заради, у чарку наливалася вода, то Хома випльовував її назад на глядачів, що надзвичайно бавило дітей» [37, 38-39].

Висновки. У дослідженні східноукраїнського вертепу, свідчення Е. Ізопольського є надзвичайно важливим – це єдина згадка про існування вертепу на сході нашої країни у XVI ст., оскільки всі інші відомості про вертеп належать до заходу України. Фактографічний матеріал через свою недостатність не може дати достовірної та цілісної картини на питання часу повстання вертепу на території України. Але поки не знайдено прямого (зафіксованого матеріально) підтвердження побутування вертепу раніше за XVII ст., про час його появи можемо говорити тільки в категоріях можливості та приблизності. Й.Ю. Федас з цього приводу пише: «Досі важко точно визначити час його (*вертепу* – Т.Л.) появи в Україні (слід сподіватися, що відомості Ізопольського, сприйняті порізно, будуть підтверджені іншими фактами)» [34, 141]. Проте для культурологічного підходу до вивчення еволюції українського вертепу самого датування замало, необхідна реконструкція культурного середовища, в якому він функціонував, та вирішення питання його запозиченості чи самобутності. В цьому сенсі варто визначити

кілька соціальних осередків, у яких первісно міг постати вертеп. А саме: церква, народ (селянське середовище) та школа.

Природно припустити, що «епіцентрами» поширення вертепів в Україні були братства, але хронологічне зіставлення дат заснування київського братства (не пізніше 1615 року) та свідчення про «найдавнішу» скриньку вертепу в селі Ставищах, що знаходиться в Київській області та датується 1591 роком, не дає прямого підтвердження цієї гіпотези. Коли згадати, що у Львівському братстві, заснованому наприкінці 1585 року, вже побутував вертеп, то видається природним занесення вертепу в Київ саме звідти. Тим більше, що в січні 1591 року київський митрополит відвідав Львівську братську школу й серед інших вистав міг бачити вертеп. Будиночок вертепу із Ставищ (поблизу Києва), за описом Е. Ізопольського, мав три (функціонально два поверхи), що, імовірно, свідчить про наявність розвиненої драми, відмінної від західних варіантів, тобто про характерний для східноукраїнського вертепу розподіл за сюжетом на сакральну та профану частини вистави, що вже був сформований у 1591 році. В такому разі, щоб вертеп міг сформувати своєрідний характер вистави, мав існувати якийсь соціально-культурний прошарок його носіїв, дещо відмінний від школярства, та надто близький йому.

На міське походження вертепу непрямо вказує й сама його історія. Так, до маєтку Галаганів він був занесений бурсаками з Києва, звідти ж він потрапив у Куп'янськ [31, 515]. О. Тарнавський вказував, що «вертеп існував у Духовщині ще в 30-х роках і знаходився в руках міщан» [33, 660]. Отже, якщо вже говорити про шкільне походження українського вертепу, то вірогідність його формування в міщанському середовищі дуже велика. Тобто не школяри могли передати вертеп цеховим майстрам, а навпаки – цехові майстри школярам. Напевно, саме в містах міг бути сформований східний тип вертепного дійства, коли ідея різдвяної католицької вистави могла бути взята як сировина для нової театральної форми. Це й міг бути адаптований пізніше шкільною драмою перший, власне східноукраїнський, вертеп, будиночок якого бачив Е. Ізопольський.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андріанова Н.М. Шляхи розвитку українського театру / Н.М. Андріанова. – К. : Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1960. – 40 с.
2. Архімович Л.Б. Народний театр / Л.Б. Архімович // Історія української музики: В 6 т. – К. : Наук. думка, 1989. – Т.1: Від найдавніших часів до середини XIX ст. – С. 121–136.
3. Баканурский А.Г. Жизнь как игра и представление (Исследование в трех актах с прологом и эпилогом) / А.Г. Баканурский. – Одеса : Астропринт, 2001. – 256 с.
4. Барышев Г.И. Художественное оформление белорусского кукольного театра батлейка / Г.И. Барышев // Белорусское искусство. – Минск : Изд-во АН БССР, 1957. – С. 79–96.
5. Білецький О.І. Зародження драматичної літератури на Україні / О.І. Білецький // Давня українська і давня російська літератури. – К. : Наук.думка, 1965. – Т. 1. – С. 277–353.
6. Веселовский А.И. Старинный театр в Европе / А.И. Веселовский. – М. : Тип.П.Бахметева, 1870. – 410 с.
7. Возняк М.С. Початки української комедії (1619-1819) / М.С. Возняк. – Вид.2. – Львів : ГОВЕРЛЯ, 1955. – С. 252.
8. Возняк М.С. Стара українська драма і новіші досліди над нею / М.С. Возняк // Записки Наукового т-ва ім. Шевченка. – Львів, 1912. – Т.112. – Кн.6. – С. 139–191.
9. Воробьев Г.А. Шопка, польский вертеп / Г.А. Воробьев // Исторический вестник. – 1899. – № 7. – С. 248–263.
10. Всеволодский-Гернгросс В.Н. От истоков до конца XVIII века / В.Н. Всеволодский-Гернгросс // История русского драматического театра: В 7 т. – М. : Искусство, 1977. – Т.1. – 485 с.
11. Грицай М.С. До історії української вертепної драми / М.С. Грицай // Вісн.Київ. ун-ту. Сер.філол та журн. – 1962. – № 5. – Вип. 2. – С. 14–20.
12. Грінченко М.О. Нарис історичного розвитку української народної музики / М.О. Грінченко // Мистецтво. Фольклор. Етнографія. – К. : Вид-во АН УРСР, 1947. – Т.1–2. – С. 81–93.
13. Гусев В.Е. Взаимосвязи русской вертепной драмы с белорусской и украинской / В.Е. Гусев // Славянский фольклор. – М. : Наука, 1972. – С. 303–311.
14. Гусев В.Е. Романтизм в Польше и кукольный театр славянских народов / В.Е. Гусев // Ис-

- тория, культура, этнография и фольклор слав. народов: 7 Междунар. съезд славистов. Варшава, авг. 1973 г. Докл. сов. делег. – М.: Наука, 1973. – С.307–329.
15. Давидова М.Г. Вертепный театр в русской традиционной культуре [Электронный ресурс] / М.Г. Давидова. – Режим доступа: <http://a-pesni.org/teatr/rusnarod/vertep/vertep-dav.php>
 16. Данченко В.Б. Український вертеп (Роздуми про виникнення та побутування) / В.Б. Данченко // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 1. – С. 64–67.
 17. Драгоманов М.П. К вопросу о вертепной комедии на Украине / М.П. Драгоманов // Киевская старина. – 1883. – № 12. – С. 547–555.
 18. Єрьомін І. Рецензія на книгу Є. Марковського «Український вертеп» / І. Єрьомін // Україна, 1930. – № 5–6. – С.187.
 19. Житецкий П.И. Предварительные замечания / П.И. Житецкий // Киевская старина. – 1882. – Т.ІV. – С.1–8.
 20. Казимиров О.А. Український аматорський театр: (Дождовтневий період) / О.А. Казимиров. – К.: Мистецтво, 1965. – 133 с.
 21. Кисіль О.Г. Український вертеп: Текст, малюнки, ноти. З вступною статтею Ол. Кисіля / О.Г. Кисіль. – [К., 1918]. – 69 с.
 22. Марковський Є.М. Український вертеп: Розвідки й тексти / Є.М. Марковський. – К.: Друк ВУАН, 1929. – Вип. 1. – IV. – 202 с.
 23. Морозов П.О. История русского театра до половины XVIII столетия / П.О. Морозов. – Спб.: Тип. В.Демакова, 1889. – IX, 389, XI с.
 24. Охріменко П.П. Шляхами братання: (про українсько-білоруські театральнo-драматичні зв'язки) / П.П. Охріменко. – К.: Мистецтво, 1968. – 146 с.
 25. Пекарский П.П. Наука и литература при Петре Великом / П.П. Пекарский. – Спб.: Изд.Т-ва "Обществ. Польза", 1862. – [4], VI, 578 с.
 26. Перетц В.М. До історії вертепної драми / В.М. Перетц // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. – 1908. – Т.85. – Кн.5. – С. 5–20.
 27. Перетц В.Н. Кукольный театр на Руси: (Исторический очерк) / В.Н. Перетц // Ежегодник императорских театров. Сезон 1894-1895 гг. Приложения. – Спб., 1895. – Кн.1. – С.85-185.
 28. Петров Н.И. Очерки из истории украинской литературы XVIII века: Киевская искусственная литература XVIII века. преимущественно драматическая / Петров Н.И. – К.: Тип. Г.Т.Корчака-Новицкого, 1880 // Мистерии и комедии М.Довгалевского в связи с вертепом. – С. 68–82.
 29. Пилипчук Р.Я. До питання про початок українського вертепу, або ще раз в обороні Еразма Ізопольського / Р.Я. Пилипчук // Верховина: Зб.наук.праць. – Дрогобич: Коло, 2003. – С.263–285.
 30. Романов Е.Р. Белорусский сборник / Е.Р. Романов. – Вип. 8. Быт белоруса. – Вильно, 1912. – С. 97–98.
 31. Селиванов А. Вертеп в купянском уезде харьковской губернии / Ал. Селиванов // Киевская старина. – 1884. – № 3. – С. 512–515.
 32. Смирнитский А. К вопросу о вырождении вертепной драмы / А. Смирнитский // Изв. Одесского библиограф. о-ва при Новороссийском ун-те. – Одесса. – 1913. – Т.2. – Вып.5. – С. 194–211.
 33. Тарнавский А. Вертеп в Духовщине (уездном городе смоленской губернии) / А. Тарнавский // Киевская старина. – 1883. – № 3. – Т.V. – С. 659–667.
 34. Федас Й.Ю. Український народний вертеп (у дослідженнях XIX-XX ст.) / Й.Ю. Федас. – К.: Наук. думка, 1987. – 184 с.
 35. Франко І.Я. До історії українського вертепу XVIII ст. / І.Я. Франко // Зібр. творів. В 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 36. – С. 170–375.
 36. Франко І.Я. Русько-український театр: Історичні обриси / І.Я. Франко. – 1981. –Т. 29. – С. 293–336.
 37. Чалый М.К. Воспоминания / М.К. Чалый // Киевская старина. – 1889. – Т.XXIV. – № 1. – С. 1–40 [с. 23–40].
 38. Чичеров В.И. Народная драма / В.И. Чичеров // Русское народное творчество. – М.: Изд-во МГУ, 1959. – С. 403-406.
 39. Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / П.В. Шейн. – Т. 3. – Спб., 1902. – С. 122–131.
 40. Юрковский Х. Ляльки і традиція вистав на Різдво // Український театр. – 1992. – № 5. – С. 14–16.
 41. Isopolski E. Badania podan ludu: Pamiatki Ukrainy / E. Isopolski // Atheneum. – Wilno, 1843. – Odd III. T.I – S. 19-30; Odd.III. –T.3. – С. 47– 68. (Dramat wertepowy o smierci – S. 60–64).